

ПЕРЕДУМОВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Копилова С. В.

У статті аналізуються чинники, що впливають на розвиток професійної підготовки фахівців із соціальної роботи. Охарактеризовано об'єктивний, суб'єктивний, особистісний і людський фактори розвитку. У системі професійної освіти виявлено суперечності, які актуалізують необхідність удосконалення професійної підготовки фахівців із соціальної роботи.

Ключові слова: професійної підготовки, фактори розвитку, тенденції розвитку суспільства, суперечності розвитку, людські ресурси, професійна освіта, педагогічна система, фахівець із соціальної роботи.

В статье анализируются факторы, которые влияют на развитие профессиональной подготовки специалистов по социальной работе. Охарактеризованы объективный, субъективный, личностный и человеческий факторы развития. В системе профессионального образования выявлены противоречия, которые актуализируют необходимость усовершенствования профессиональной подготовки специалистов по социальной работе.

Ключевые слова: факторы развития профессиональной подготовки, тенденции развития общества, противоречия развития, человеческие ресурсы, профессиональная подготовка, педагогическая система, специалист по социальной работе.

Factors that influence the development of professional training of social work specialists are analyzed in the article. Objective, subjective, and human factors are characterized. In the system of professional education there have been identified contradictions that emphasize the necessity of improvements in professional training of social work specialists.

Key words: professional training, factors of development, trends in the development of society, contradictions in development, human resources, professional education, pedagogical system, social work specialist.

Професія соціального працівника є порівняно новим явищем у структурі зайнятості, проте уже на даний час основною моделлю професійної підготовки фахівців у галузі соціальної роботи в Україні є університетська освіта. Для її реалізації існують організаційно-правові умови, проте в силу ряду причин цей процес є недостатньо ефективним.

Мета статті – обґрунтувати актуальність проблеми проектування інноваційної моделі професійної підготовки фахівців із соціальної роботи в університеті. Для розкриття суперечностей розвитку, властивих такому складному об'єкту, як професійна підготовка фахівців із соціальної роботи, використано метод факторного аналізу. Дослідження спрямовано на вивчення чинників, що впливають на розвиток професійної підготовки фахівців із соціальної роботи, та на виявлення суперечностей, які існують у системі професійної освіти.

За А. І. Петрущиком, факторний аналіз передбачає розгляд об'єктивного, суб'єктивного, особистісного й людського факторів [6].

Об'єктивний фактор відображає реальність та існує незалежно від людини. Він втілюється в характері розвитку суспільства (соціально-економічні, технологічні та соціокультурні зміни), рівні розвитку культури та системи головних цінностей.

Перехід людства у нову епоху свого розвитку, яку академік А. Новіков визначає як постіндустріальну, зумовлений задоволенням матеріальних потреб людей завдяки розвитку ринкової економіки та зміною цінностей та парадигм. На сучасному етапі розвиток суспільства визначається не технікою й індустріальними технологіями, а знаннями та інформацією. Ці трансформації супроводжуються:

- зміною ідеології розвитку суспільства: її основою стає духовна, культурна, освічена, компетентна людина;

- змінами в структурах виробництва, робочої сили, які проявляються у зміні співвідношення матеріального і духовного виробництва, розвитку малого бізнесу та малих підприємств, збільшенні частки працівників розумової праці;

- зміною функцій науки, яка з високого рівня узагальнень у вигляді принципів, теорій і законів, які представляють стабільне знання, переключилася на обслуговування практики, розвиток технологій, які скоріше мають ситуативний характер, проте задовольняють існуючі вимоги [5].

Сучасні тенденції розвитку суспільства характеризуються:

- нестабільністю і динамізмом, притаманним сучасній цивілізації, що проявляється у безперервно зростаючій інтенсивності змін, які глобально охоплюють всі сфери та процеси життєдіяльності людей; розширенням та оновленням спектру видів діяльності людини, інтенсивним розвитком технологій, що безперервно змінюють якість та умови професійної діяльності; наслідком часто стають стреси та соціальні хвороби;

- інформатизацією суспільства: глобальним зростанням інформації, швидким старінням багажу знань, скороченими строками їх придатності для професійної діяльності, розвитком нових предметних технологій;

- розвитком процесу глобалізації в межах всесвітньої інтеграції, посилення комунікативної та інформаційної зв'язаності світу, що проявляється у міграції, стандартизації економічних і технологічних процесів, зближенні культур різних країн; водночас він містить і небезпеку, зумовлену загрозою перетворення свідомості людини на об'єкт ідеологічного впливу країн, які прагнуть керувати світом;

- гуманізацією та демократизацією суспільства, зростанням соціальної ролі особистості.

Вищезазначені зміни актуалізують потребу в мобільних, висококваліфікованих, компетентних спеціалістах, що постійно готові до переміщення в соціальному просторі, адаптації до мінливих умов, гнучкої взаємодії з різними культурними та соціальними системами й суб'єктами. Значення набуває готовність і здатність працівника протягом всього трудового життя неодноразово засвоювати нові способи та види діяльності в професії, підвищувати рівень кваліфікації та освіти, оперативно оновлювати знання, гнучко орієнтуючись в інформаційному середовищі.

Таким чином, динамізм і нестабільність розвитку суспільства, розвиток науки і технологій, зумовлюють зміну пріоритетів: від удосконалення техніки і технологій до розвитку людських ресурсів. Відповідно виникають суперечності: між новою роллю особистості в суспільному розвитку та непідготовленістю молоді до її виконання; між новим змістом праці в умовах постіндустріального суспільства та неадекватним йому змістом професійної освіти. Система освіти намагається відповідати вимогам часу, проте інновації, що впроваджуються, переважно орієнтовані на удосконалення існуючої системи, а не на корінну зміну. Тому при розробці нових моделей професійної підготовки фахівців цей факт необхідно враховувати.

Суб'єктивний фактор – це творча сила, яка може перетворюватися на фактор розвитку суспільства і матеріального світу. Дію цього фактору можна розглядати на різних рівнях: рівні державної освітньої політики, рівні розвитку науки, рівні конкретних досліджень у галузі професійної підготовки фахівців із соціальної роботи.

Державна освітня політика визначає стратегічні орієнтири розвитку освіти. У 1970–80-ті рр. перед вітчизняною системою освіти ставилося завдання підготовки творчої, інтелектуально та духовно розвиненої людини, громадянина своєї Батьківщини та інтернаціоналіста, вихованого у дусі комуністичних ідей та ідеалів. У 1980–90-ті рр. пріоритет надається підготовці підприємливої та комунікабельної людини, що володіє іноземними мовами. На початку XXI ст. існують різні підходи до розуміння мети освіти. Одні з них набули нормативне закріплення, інші – мають характер наукової дискусії.

Відповідно до Закону України "Про освіту", метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, а вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей.

Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") визначає спрямованість вищої освіти на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні людей, здатних навчатися протягом життя. Держава повинна забезпечувати формування у молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості. Передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання.

Відповідно до Національної доктрини розвитку освіти, модернізація системи освіти зумовлена необхідністю забезпечення її якості відповідно до демократичних цінностей, соціально-економічних, технологічних та соціокультурних змін; новітніх досягнень науки, культури і соціальної практики, з урахуванням світових тенденцій розвитку освіти протягом життя. Пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку освіти є: особистісна орієнтація освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; розвиток системи безперервної

освіти та навчання протягом життя; органічне поєднання освіти і науки, запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання.

Таким чином, пріоритетні напрями модернізації системи вищої освіти, визначені в державних документах, в цілому орієнтовані на врахування соціально-економічних, технологічних і соціокультурних змін, які повинні бути відображені у меті та змісті освіти. Важливим є: особистісна орієнтація освіти, створення умов для розвитку та самореалізації людини, включення загальнокультурної складової в систему професійної освіти. Разом з тим слід наголосити на суперечностях, які містяться в зазначених документах. Проголошуючи особистість як найвищу цінність суспільства, освіта переважно розглядається з позиції її цінності для суспільства, а не в інтересах особистості: підкреслюється відповідальність людини за долю і процвітання країни, а освіти – за формування громадянського суспільства. Відсутність традиції розглядати освіту як засіб самореалізації, самовираження, самоствердження особистості веде до намагання забезпечити фундаментальну підготовку в межах традиційного підходу. На нашу думку, без урахування потреб, інтересів, мотивів учасників педагогічної системи будь-які реформи будуть недостатньо ефективними.

Другим суб'єктивним фактором є рівень розвитку науки. Педагогіка є достатньо інерційною наукою, проте на сучасному етапі з'являються нові підходи до розуміння її основ. Наприклад, розвиток педагогіки упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. відбувався у напрямі переходу від одновимірного розгляду педагогічних об'єктів до багатовимірного, підґрунтям якого виступають організація, управління, комунікація. Формування системного і багатовимірного мислення фахівців дозволило перетворити цю науку на інтервальну [2].

У межах педагогічної теорії сформовано низку підходів до підготовки спеціалістів у вищій школі: гуманістичний, особистісно зорієнтований, культурологічний, аксіологічний, системний, синергетичний, інтегративний, діяльнісний, рефлексивний, технологій, адаптаційний, компетентнісний, акмеологічний, андрагогічний, ресурсний. Використовуючи їх за основу, дослідники ведуть пошук у різних напрямках. З метою осмислення накопиченого знання виникає потреба в його систематизації. Можна виділити дослідження, спрямовані на:

- розвиток загальнонаукових підходів до трансформації систем професійної підготовки фахівців із соціальної роботи;
- обґрунтування або вивчення конкретної професійної підготовки;
- розробку технологій або обґрунтування умов досягнення конкретних результатів освітнього процесу;
- проектування індивідуальних освітніх систем.

Науковцями розробляються різні концепції професійної підготовки фахівців у галузі соціальної роботи: індивідуалізації професійної підготовки студентів до роботи з інвалідами (С. Мініханова), адаптивної системи (І. Караваєва, М. Зуєва, Н. Абрамовських), розвитку регіоналізації (В. Сізікова), системно-інтегративної організації підготовки професійно мобільних кадрів (Б. Ігошев), системної професійної підготовки (Ю. Галагузова), інтегративної професійної підготовки (І. Ларіонова), диференціації безперервної професійно-правової підготовки (Л. Федякіна).

Предметом осмислення стали системи професійної підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах зарубіжних країн. Цій проблематиці присвятили дослідження Л. Віннікова, Н. Гайдук, Н. Микитенко, Н. Собчак (Канада), А. Кулікова (Швеція), Г. Лещук (Франція), О. Пічкар (Великобританія), К. Захарчук, В. Тименко (США). Зазначені дослідження переважно орієнтовані на з'ясування етапів становлення соціальної освіти, організаційних та дидактичних аспектів професійної підготовки, тенденцій та напрямів модернізації професійної освіти.

Слід зазначити, що професійна підготовка фахівців із соціальної роботи в зарубіжних країнах реалізується на основі особистісно орієнтованої моделі освіти та діяльнісного підходу до навчання і спрямована на забезпечення постійного професійно-особистісного розвитку.

У Великобританії головна ідея полягає у тому, що для спеціалістів соціальної роботи характерна орієнтація на людину як на найвищу цінність, отже, професією соціального працівника можна оволодіти тільки в індивідуально-особистісному контексті. Тому в основу підготовки покладено принцип постійного професійно-особистісного розвитку спеціаліста. Навчання майбутніх соціальних працівників у Великобританії орієнтоване на оволодіння основами професіоналізму, який визначається як сукупність специфічних професійно-особистісних характеристик людини, необхідних для успішного виконання професійних завдань. Соціальний працівник повинен володіти значним обсягом знань, умінь і навичок у поєднанні з відповідними особистісними якостями і здатністю до творчого нестандартного вирішення проблем клієнта [7].

А. Кулікова підкреслює, що у шведській системі професійної підготовки також домінує орієнтація як на професійний, так і на особистісний розвиток студента, який повинен володіти значним обсягом знань, умінь і навичок у поєднанні з відповідними особистісними якостями та здатністю до творчого

нестандартного вирішення проблем дитини. Значний потенціал у розв'язанні даного завдання має неформальна освіта. Завдяки активній участі у волонтерській діяльності, залученню до проектів різної спрямованості студенти знаходяться у процесі неперервної пізнавальної діяльності, що забезпечує розвиток професійно-творчого потенціалу особистості, формування лідерських якостей, активної громадської позиції, розвиток комунікативних навичок, професійної креативності майбутніх соціальних працівників [4].

Завдяки проведеним дослідженням виявлено прогресивні ідеї, що можуть сприяти удосконаленню професійної підготовки соціальних працівників, а саме: пріоритетність індивідуального підходу до студента, гнучкість у формуванні індивідуальної навчальної траєкторії студента; розширення діапазону спеціалізацій у галузі соціальної роботи з урахуванням суспільного попиту на фахівців соціальної сфери різного профілю; створення нових інтегративних професійно-освітніх програм. Разом з тим слід констатувати недостатність уваги науковців до вивчення та узагальнення методологічних і теоретичних основ побудови моделей професійної підготовки фахівців із соціальної роботи в зарубіжних країнах. Зазначений недолік може стати предметом подальших наукових пошуків.

Різним аспектам дослідження систем професійної підготовки фахівців із соціальної роботи в Україні присвятили свої наукові праці Л. Буркова, О. Карпенко, І. Мельничук, Ж. Петрочко тощо.

О. Карпенко, досліджуючи проблеми професійної підготовки соціального працівника в умовах неперервної освіти, акцентує увагу на формуванні сучасної методології з урахуванням варіативності, відкритості, динамічності форм і методів підготовки спеціалістів. Специфіка навчання соціальної роботи полягає в тому, щоб здійснювати підготовку соціальних працівників на основі діалогізації та педагогізації навчального процесу, гуманістичного підходу, коли внутрішні цінності і нереалізовані можливості людини перебувають у центрі уваги, коли створені необхідні умови для реалізації потенціалу соціального працівника у процесі професійного навчання, коли навчальний процес, що базується на взаємній довірі, здійснюється завдяки спілкуванню, завдяки партнерству між педагогом і студентом [3].

Л. Буркова здійснює дослідження системи професійної підготовки фахівців із соціальної роботи з позицій аксіологічного, особистісно орієнтованого, компетентнісного підходів. Наголошується на необхідності втілення змісту загальнолюдських цінностей у навчальний процес та формування на цій основі у майбутніх фахівців цінностей або ціннісних орієнтирів, розвиток якостей особистості, необхідних для професійної діяльності та подальшого професіогенезу фахівця. Автором з'ясовано види компетенцій та компетентностей: ключові, соціально-особистісні, загальнонаукові, інструментальні, загальнопрофесійні, спеціалізовані професійні, професійні; вивчено проблеми, пов'язані з розвитком комунікативної професійної компетентності, інформаційної підготовки [1].

Низка досліджень присвячена педагогічним процесам різного плану, а саме: формуванню професійної рефлексії майбутніх соціальних працівників (О. Васильєва), професійної надійності майбутніх спеціалістів соціальної сфери діяльності (В. Корнецьук), гуманності у майбутніх соціальних працівників (Н. В. Клименюк), комунікативної толерантності (О. Присяжнюк), інформаційної культури (О. Повідайчик), відповідальності (О. Патинок). Серед характеристик кінцевих продуктів освітнього процесу найбільш вивченими є: готовність до професійної діяльності, формування різноманітних професійно важливих якостей, професійної культури, професійної компетентності й окремих компетенцій тощо.

Враховуючи сучасні тенденції орієнтації науки на обслуговування практичних потреб, активно починають обґрунтовуватися і розроблятися технології підготовки студентів до соціальної роботи в різних галузях та з різними категоріями клієнтів. Зокрема, предметом дослідження стали технології підготовки студентів до соціальної роботи з людьми похилого віку (Т. Бондарєва, Л. Тулякова), до формування здорового способу життя клієнтів (С. Авчинникова), організації педагогічної підтримки дітей-мігрантів (Є. Чикляукова), до культурно-дозвілєвої діяльності з інвалідами (Т. Макарова), до діяльності з людьми з обмеженими можливостями (Є. Львова), до консультування (О. Чернов), до діяльності з інтеграції в соціум дітей з обмеженими можливостями в закладах середньої професійної освіти (І. Солодовникова), до роботи з дітьми девіантної поведінки (Р. Арифудіна).

На основі узагальнення результатів аналізу досліджень професійної підготовки фахівців у галузі соціальної роботи слід констатувати, що переважна більшість зосереджена на розробці конкретних методологій, лише в окремих випадках вони підіймаються до рівня часткової – прикладної методології і майже не сягають рівня загальнонаукової методології. Це дозволяє заявити про існування суперечності між численністю наукових досліджень проблеми професійної підготовки фахівців із соціальної роботи та відсутністю цілісного концептуального освоєння сучасного наукового знання.

Особистісний фактор – це міра активності індивідуальних проявів соціального суб'єкта [6, с. 42]. Дія особистісного фактора визначається відповідністю вимог професії індивідуальним очікуванням та особистісним особливостям людини; рівнем розвитку особистісного потенціалу.

Траєкторія долі людини, її самопочуття, задоволеність життям, фізичне та психічне здоров'я визначаються задоволеністю змістом професійної діяльності, ставленням до неї особистості, рівнем професійних досягнень. Водночас, продуктивність професійної діяльності зумовлена адекватністю професійного вибору, відповідністю людини системі об'єктивних вимог до особистості, детермінованих професійною діяльністю. Особливості професії містять в собі як можливості професійного розвитку, так і небезпеку професійної деформації або зміни траєкторії професійної діяльності.

Професія соціального працівника є порівняно новим явищем у структурі зайнятості. Поряд з новими можливостями, що відкрилися завдяки впровадженню інституту соціальної роботи в Україні, проявляються негативні тенденції, що перешкоджають її професіоналізації. Прагнення до отримання диплома про вищу освіту, гуманітарний характер даної професії, ведуть до необдуманого професійного визначення абітурієнтів. Професія соціального працівника ставить певні вимоги до особистості, які, як правило, не задовольняються. Відсутність системи корекційного та адаптаційного впливу в системі вищої освіти веде до порушення процесу професійного становлення особистості, що в подальшому може мати ряд негативних наслідків, зокрема: відсутність прагнення і спроб працевлаштуватися за спеціальністю; посилення небезпечного впливу професійних криз; напружений психологічний стан, який може по-різному проявлятися, у тому числі шляхом переживання особистістю негативних емоційних станів, порушення взаємин з оточенням, ускладнення самореалізації, незадоволення потреб. Наслідком стає припинення трудової діяльності, безробіття.

Крім правильного вибору цілей, змісту, форм і методів навчання, результативність педагогічного процесу визначається рівнем розвитку особистісного потенціалу людини. Саме він забезпечує готовність особистості до навчання, наявність відповідної мотивації учіння та розуміння значущості здобутих знань.

Людський фактор характеризує місце і роль людини в складних об'єктах дійсності, що з'явилися в результаті науково-технічного прогресу суспільства. В сучасних умовах розвитку суспільства, з урахуванням інших реалій, виникає потреба з інших позицій оцінити роль студентів і викладачів у навчальному процесі.

Традиційно система професійної освіти готувала виконавців, що здатні займатися однотипною діяльністю на основі "міцно засвоєного знання". Відповідно виникли певні стереотипи педагогічної свідомості, які створюють суттєву перешкоду на шляху впровадження інновацій. Зокрема, це проявляється у розгляданні студента як особи, що не бажає вчитися і, відповідно, використанні контролю як засобу його стимулювання (а не самопізнання і саморозвитку); у використанні монологу як основного методу викладання; у надмірній регламентації навчальної діяльності, що приводить до усунення студентів від необхідності прояву будь-яких форм активності, знищення самостійності та здатності приймати рішення. Отже, інерційність свідомості викладачів та їх неготовність до суттєвих змін власних педагогічних технологій зумовлює зменшення інноваційного потенціалу освітніх реформ, які пропонуються.

Незважаючи на впровадження нових підходів і технологій, студент залишається пасивним учасником навчального процесу: він не має відповідної мотивації (оскільки невідома система педагогічних дій з її формування), свободи вибору та можливості впливати на педагогічний процес; відсторонений від можливості приймати рішення, що стосуються навчання. На нашу думку, причину необхідно шукати у тій ролі, яка йому відведена в існуючій педагогічній системі, в неусвідомленні знань як чинника особистої соціальної захищеності.

Об'єктивні фактори розвитку суспільства, розглянуті попередньо, змушують відмовитися від старих технологій передачі інформації, оскільки вони в умовах широкого доступу до неї стають неактуальними, поступово відбувається перехід від повідомлювальних форм до діяльнісних. Викладання розглядається як створення ситуацій досвіду, організація роздумів та пошуку рішень, а не запам'ятовування, акцент зміщується з отримання готового знання на оволодіння методами його отримання, головною стає самостійна робота і самоорганізація навчальної діяльності. Відповідно відбуваються зміни і позиції викладача: він орієнтує, направляє студентів, спонукає до самостійного пошуку істин та організовує педагогічну підтримку на шляху пізнання.

Таким чином, висновуємо наявність суперечностей між необхідністю суттєвого удосконалення систем професійної освіти з урахуванням дії об'єктивних факторів та недостатнім урахуванням ролі людського фактора як суттєвого чинника цих трансформацій; між необхідністю прояву активності студентів у навчальному процесі та їх психологічною і практичною неготовністю до цього; між потребою впровадження нових педагогічних технологій та психологічною і методичною неготовністю науково-педагогічних працівників щодо їх проектування та використання в освітньому процесі вишу.

Висновки:

1. Аналіз об'єктивних факторів розвитку суспільства доводить пріоритетну роль людини в цьому процесі, що зумовлює підвищення значення професійної освіти у забезпеченні цієї місії.

2. Розвиток суспільства супроводжується процесами інформатизації й інтелектуалізації, гуманізації та демократизації, глобалізації та інтеграції, безперервного оновлення знань, техніки і технологій, які значною мірою визначають розвиток освітніх систем.

3. Швидкість суспільних змін зумовлює актуальність проектування таких педагогічних систем, які здатні постійно адаптуватися до них і гнучко перебудовуватись.

4. Існує суперечність між сучасними тенденціями розвитку суспільства і відсутністю науково обґрунтованої адаптивної системи професійної освіти фахівців із соціальної роботи, здатної гнучко реагувати на вимоги суспільства та потреби особистості і забезпечувати підготовку спеціалістів, що відповідають вимогам постіндустріального суспільства.

Подальші дослідження розглянутої проблеми можуть бути спрямовані на обґрунтування адаптивного підходу до побудови педагогічних систем, з'ясування впливу особливостей професійної діяльності фахівців із соціальної роботи на їх професійну підготовку.

Література

1. Буркова Л. В. Соціономічні професії: інноваційна підготовка фахівців у вищих навчальних закладах : монографія / Л. В. Буркова. – К, 2010. – 277 с.

2. Дмитренко Т. А. Методология педагогики: характеристики, дефиниция / Т. А. Дмитренко, Е. В. Ярьсько // Понятийный аппарат педагогики и образования : сб. науч. тр. – Екатеринбург : СВ-96, 2010. – Вып. 6. – 384 с.

3. Карпенко О. Г. Професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичний та організаційно технологічний аспекти : монографія / за ред. С. Я. Харченко. – Дрогобич : Коло, 2007. – 374 с.

4. Кулікова А. Є. Підготовка соціальних працівників до роботи з дітьми та молоддю у вищих навчальних закладах Швеції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / А. Є. Кулікова. – Луганськ, 2009. – 20 с.

5. Новиков А. М. Постиндустриальное образование / А. М. Новиков. – М. : Эгвес, 2008. – 136 с.

6. Петрушик А. И. Человек как диалектическое единство факторов / А. И. Петрушик // Человек: Философские аспекты сознания и деятельности / Т. А. Адуло, А. И. Антипенко, Е. А. Алексеева и др. ; под ред. Д. И. Широконова, А. И. Петрушика. – Мн. : Наука и техника, 1989. – С. 32–63.

Пічкарь О. П. Система підготовки фахівців соціальної роботи у Великій Британії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / О. П. Пічкарь ; Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 20 с.